

Dr. Bimbó Mihály

AZ IZLÉS FOGALMI FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNELMI
ÁTTEKINTÉSE

Az izlés történetéről és az izlés fogalmának elméleti - filozófiai és esztétikai - alakulásáról alig rendelkezünk részletes kutatásokkal és rendszeres összefoglalásokkal. A már feltárt anyag értelmezésében is jelentős különbségek vannak az interpretálók között. Ez a körülmény nagy mértékben megnehezíti a vállalt feladat teljesítését. Az izlés fogalmi fejlődéséről szóló részletes kutatások nélkül alig lehet sikeres egy vállalkozás. Ez a helyzet arra kényszerít, hogy munkámat elsősorban a vizsgálat filozófiai és szemléleti alapjaival kezdjem, hogy a fő mozgásirányokat mutassam be az izlés elméleti értelmezésének történetéből. A teljesítésnek korlátokat szab a megadott keret is, ami mondanivalóimat szintén a vázlatos kifejtés felé tolja el. Végül - és ez már nem a vázlatosságot erősíti az előadásban, de korlátozza a kifejtés extenzív teljességét - az egész kérdéskört most társadalomfilozófiai alapokon és az ebből adódó szemléleti keretek közt közelítem meg. Ez a megközelítési mód - úgy vélem - teljes egészében összhangban van azzal az általánosnak tekinthető felfogással, hogy az izlés mindenkor társadalmi-történelmi képződmény, amely éppen ezért olyan komplex jelenség, hogy a társadalomfilozófia mellett - annak elmé-

leti és módszertani alapjain - több más tudományág is vizsgálhatja és vizsgálja is. Az izléssel kapcsolatosan itt kifejtettek tehát nem közvetlenül polemikus érvelésnek megfogalmazást, de mivel olyan alapkérdéseket érintenek, amelyek felvetése - és bizonyos tartalmu és tendenciájú kifejtése - aktuális, így előmozdithatja a más tudományágokban folyó vizsgálatokat is. Ez a kapcsolat természetesen megfordítva is fennáll. Az izlés más tudományokban történő vizsgálata - és az ottani gondolati eredmények - gazdagítják és differenciáltabbá teszik a társadalomfilozófiai, társadalomszerkezeti megközelítéseket és tételeket is.

Az izlés fogalmának történeti alakulásával kapcsolatos vizsgálódás szükségessé teszi, hogy - legalább röviden és főbb tételeiben - érintsem az izléssel kapcsolatos elgondolási-imat. Csak érintem, ami azt is jelenti, hogy az itt megfogalmazott kijelentéseket nem kíséri ebben az előadásban mindenütt gondolati bizonyítás. Az előrebozsátott elméleti alapvetés és a történeti kifejtés azonban összhangban lesz, már csak azért is, mert az elméleti alapvetés az izlés fogalmának marxista felfogásából szűrődött ki.

Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy az izlésre vonatkozó elméletek és fogalmak területén is érvényes az a tétel, hogy "...az emberek, - akik anyagi termelőképeségüknek /productivité materielle/ megfelelően termelik a társadalmi

viszonyokat - termelik az eszméket, a kategóriákat, vagyis ugyanezen társadalmi viszonyok elvont eszmei kifejezéseit is. A kategóriák tehát éppoly kevésbé örökkévalóak, mint a viszonyok, melyeknek kifejezései. A kategóriák történelmi és mulékony termékek.¹ Még akkor is így van ez - az izlés területén is -, ha a kategóriák kifejezése és magyarázata esetleg több társadalmi rendben, vagy különböző filozófiai és ideológiai rendszerekben azonos nyelvi formában történik. Az eszmetörténet feladata tehát elsődlegesen nem a formai azonosságok, - a kétségtelenül meglévő, de másodlagos - folytonosság kimutatása és felsorakoztatása, hanem a kategóriák történelmi változása mögött meghuzódó, bennük eszmeileg megnyilvánuló társadalmi változás, illetve az eszme társadalmi folyamatbeli szerepének a felmutatása és elemzése.

Magától értetődik, hogy a teória szintjén az izlésre vonatkozó kategóriákat - mint elvont és elkülönült eszméket - a történelem folyamatában a gyakorlatilag érvényesülő izlésviszonyoktól a létezésben elkülönült filozófiai és esztétikai gondolat termelte meg. Ezért a filozófiai és az esztétikai gondolatok történetében találjuk meg elsősorban az izlésre vonatkozó általános és elvont fogalmakat. A fenti megfontolások alapján a következőkben tehát nem egy empirikus-pozitivistá felsorolást szándékozok végrehajtani, nem kívánom megismételni, hogy a történelem időegymásutánjában

ki, mikor és mit mondott szavakban az izlésről, hanem az izlés mai felfogásának - a marxista felfogásnak - társadalmi és eszmei előzményeiről fogok elsősorban beszélni.

Az emberben minden, ami emberi, társadalmi produktum, társadalmi eredmény, vívmány, következmény. Az emberi mozzanatok mindegyike - közvetlenül vagy közvetve - a kölcsönös emberi tevékenység terméke és eredménye. Minél teljesebben elkülönül az ember természeti lény mivoltától - vagy, ami ugyanaz -, minél teljesebben teremti létének feltételeit, annál teljesebben és sokoldaluban, vagyis több területen és tényezővel kötődik a társadalomhoz, más emberek objektívalódott tevékenységéhez, más emberek viszonyaihoz, vívmányaihoz stb. Ilyen módon az ember a bázisa mindenfajta tevékenységének és minden, ami a tevékenységével kapcsolatos, az érinti a tevékeny embert, a társadalmi szubjektumot, érinti e tevékenység alanyát is. A szubjektum - a társadalmi-történelmi szubjektum és az individuális szubjektum - képességei, lehetőségei, aktivitása, stb. csak létezési formájukban szubjektívek, de lényegükben nem a szubjektivitás szférájában elértek, nem a szubjektum saját - tehát az objektivitástól elvált - termékei. A szubjektumban és a szubjektívként egzisztáló képességek, lehetőségek, aktivitások meghatározottságukban és tartalmukban lényegileg társadalmi-objektívek.

A történelmi folyamatban az ember mindig önmagát kívánta fejleszteni, önmaga szükségleteit akarta teljesebben kielégíteni, saját szubjektív boldogságát óhajtotta elérni - valójában azonban azzal a tevékenységgel, amellyel önmaga szükségleteit akarta kielégíteni, a társadalmat fejlesztette, más emberekhez fűződő viszonyait alakította és bővítette. Ugyanakkor természetesen más emberi tevékenységek - a kölcsönös együttműködés folytán - szintén a viszonyokat alakították és változtatták. Ilyen módon a történelem nem más, mint az emberi viszonyok és vonatkozások mind teljesebbé, gazdagabbá és bonyolultabbá váló rendszere. A viszonyok, vonatkozások, képességek, javak stb. azonban csak akkor nem maradnak szubjektívek - vagyis csak akkor lépik túl a csak önmaga-számára való lét szintjét -, ha elválnak, elkülönülnek a létrehozó, megteremtő, kialakító szubjektumtól, társadalmi-történelmi és individuális vonatkozásokban egyaránt.

Az emberi tevékenység és viszonyok rendszere ilyen módon alkotja egyfelől az objektivitás sajátos területét, másfelől az elkülönülés megteremti azokat a sajátos létezési formákat is, amelyekben a viszonyok és képességek létezhetnek, anélkül, hogy ezek a formák közvetlenül, csupán szubjektívként egzisztálnának. Harmadrészt, ez az elkülönülés adja meg az elvont lehetőségét annak is, hogy a "társadalomtest"-ben létező vonatkozásokat és vivmányokat az egyes individuumok és a társadalmi-történelmi szubjektum sajátos alakulatai - az embercsoportok egyes történelmi típusai és szer-

veződései - elsajátíthatassák, magukévé tehessek, tehát visszavehessék a szubjektivitásba.

A társadalmi-történelmi folyamatban ilyen módon mindig kettős gazdagodás és kettős kölcsönhatás van jelen. Általános társadalomfilozófiai értelemben - egyfelől mindig bővül, gazdagodik az emberi tevékenység folyamatában az objektivitás, a társadalmiság, a társadalom mint az embertől elkülönült létező, másfelől pedig a társadalmi-történelmi szubjektum, az élő, eleven emberi tevékenység szintén kibontakozik. Ugyanakkor az objektum mindig - ilyen vagy olyan teljességgel, többféle közvetítéssel is persze - létformát kap a szubjektumban, illetve, másik oldalról, a szubjektum megjeleníti magát az objektivitás szférájában. /A folyamat történelmileg konkrét ellentmondásaira, a kölcsönhatások ellentmondásos szerkezetére, a közvetítések rendszerére - vagyis a konkrét történelmi folyamatra, a realizálódás történelmi mikéntjére - itt most nem is utalok. Nem mintha e folyamat a valóságos történelmi mozgásban ellentmondásmentesen realizálódna, hanem azért, mert a továbbiakhoz nincs szükségünk ezekre az ellentmondásokra./

A társadalom és az ember ilyen módon lényegi, radikális egységben van, de olyan egységben, ahol a különböző oldalak egysége sohasem jelent teljes egybeesést, mindegyik oldal viszonylag különálló. Az ember és a társadalom egysége tehát nem oldja fel, nem semmisíti meg különbségüket, filozófiailag vett ellentmondásukat.

A marxista történetfelfogás létezése óta tehát ismert és elemi igazság, hogy a társadalmi-történeti folyamatban az emberi tevékenység nemcsak a közvetlen szükségletek kielégítésére alkalmas javakat hozza létre, hanem a meghatározott emberek közötti viszonyokat is. Kevésbé ismert és hangsúlyozott azonban az a - témánk szempontjából igen nagyfontosságú - tétel, hogy ugyanaz a folyamat, amely a javakat meghatározott történelmi viszonyok között, meghatározott történelmi formájukban létrehozza, megteremti a javak élvezéséhez szükséges szubjektumot is, társadalmi szinten és méreteken kialakítja az élvezésre való képességeket is. Minél sokoldalubb az emberi-társadalmi tevékenység, amely teremti a javakat, minél több és teljesebb kapcsolatban áll a tevékenység más formáival, tárgyi viszonyaival, annál sokoldalubb lesz az élvezési képesség, annál sokoldalubbban kifejezett az élvezéshez szükséges szubjektív tényezők gazdagsága. /Beleértve ebbe az érzékszerveket és a pszichikai képességeket is./ Minél sokoldalubbban kötődik az élvezésre kész és alkalmas szubjektum a társadalomban objektiválódott viszonyokhoz, szükségletekhez, képességekhez, annál inkább függ saját léte és kifejlődése más emberektől, más emberek tevékenységétől, s e tevékenység eredményeitől, vívmányaitól. Ezzel együtt annál teljesebben képes arra, hogy átlépje életében és tevékenységében saját szubjektivitásának határait, - vagyis annál inkább képes az emberi szabadság kifejezőjévé, hordozójává és élvezőjévé válni.

A társadalmi vonatkozások és képességek befogadása, elsajátítása maga is társadalmi-történelmi termék. Tulajdonképpen a szubjektum szempontjából tekintve ez maga is egyike a képességeknek. Persze a kapcsolódásnak, az elsajátításnak különböző formái vannak és a történelmi feltételek között ezek nem egyformán alakulnak és nem azonos módon adóttak a különböző szociális csoportok számára. Az elsajátítás, az elérés egyes formái, keretei és lehetőségei maguk is részei a társadalmi objektivitásnak, mások a szubjektumban egzisztálnak. Vannak közöttük intézményesült elsajátítási formák, amelyek intézményes viszonyokként szabályozzák a társadalmi vonatkozásokból való részesedés mékényjét és módját; mások nem intézményesülnek, de a maguk keretein belül befolyásolják és szabályozzák a szubjektumnak a társadalmi szabadság történelmi szintjével való kapcsolatát, illetve a kapcsolat módját.

A befogadást, az elsajátítást tehát a társadalom és a szubjektum egyaránt szabályozza. A dolog természetéből adódóan a két szabályozás nem esik egybe, vagy nem feltétlenül esik egybe. Az individuális szubjektumban kialakuló és kialakult szabályozók mindegyike szükségképpen pszichikus formákban jelenik meg, az emberi pszichikumban rakódik le és közülük igen sok szilárd pszichikai strukturákat képez, általános értelemben vett tudati alakzatokként funkcionál.

Ezeket a társadalomszerkezeti összefüggéseket és az egyénre, a személyiségre vonatkozó kutatások eredményeit szem előtt tartva, világos, hogy az egyes ember a tevékenység, a társadalmi viszonyok és intézmények, a pszichikus formák sokaságán keresztül kapcsolódik mind a mult vívmányaihoz és eredményeihez, mind az adott társadalomban éppen elkészült, vagy alakulóban lévő "társadalomtest" különböző oldalaihoz, valamint a vonatkozások által összekapcsolt többi ember által hordozott társadalmi-emberi képességekhez.

Az egyes ember empirikusan soha nincs és nem lehet közvetlen kapcsolatban sem a társadalmi vonatkozások teljességével, sem a társadalomban létező és adott vívmányok és képességek teljességével. Minden egyes ember - tevékenységével és vonatkozásaival - közvetlenül csak korlátozottan kapcsolódik a társadalom egészéhez, a viszonyok emberi tartalmához stb. Éppen ebben a vonatkozásban nagy jelentőségűek a társadalmi tudat és az intézmények objektivációi, amelyek általánosítottan, sűrítve, az egyéni empiria közvetlenségétől megszabadultan közvetítik és teszik elsajátíthatóvá az egyes ember számára is a társadalmi viszonyok és vonatkozások teljességét.

De az egyes emberben is - szintén társadalmi vívmányként és eredményként - kialakulnak azok a képződmények, amelyek egyrészt közvetíthetik - és így értelmezhetővé teszik az egyén számára - az empiria szintjén megjelenő kapcsolatokat és viszonyokat, másrészt pedig, a társadalmi tudati objektiváci-

ókon keresztül közvetített tartalmak interiorizációját biztosítják az egyén számára. Az egyénben ezek a belső közvetítők maguk is a társadalmi viszonyrendszerek megnyilvánulásai, és jelentős mértékben készen kapottak, bár létezésük a szubjektivitás szférájában van, sőt, maguk is egyik alkotóelemei az individuális szubjektumok társadalmi különbségeinek. Ezeket a belső közvetítőket, mint formákat, a társadalmi viszonyulás tudati területein dolgozza ki a kölcsönösen együttműködő emberi tevékenység. Némileg kiélezve, azt is mondhatom, hogy a társadalmi vonatkozások meghatározott történelmi rendszere megvalósítja az ember szabadságának meghatározott szintjét, társadalmilag-történetileg meghatározott általános lehetőségeit, és egyúttal fő tendenciáiban meghatározza az egyes emberek - de még inkább embercsoportok, szociális csoportok - számára azokat a kereteket és formákat, amelyek között a társadalmilag létező lehetőségeket és objektive létező vívmányokat és eredményeket a szubjektum interiorizálhatja, amelyek között a szubjektum kifejlesztheti az elsajátítás folyamatában a szubjektív oldalt a társadalomban. Az egzisztencia-szint itt tehát mindig a szubjektumban van, de az esszenciális szint mélyebben - az objektumban - lelhető fel.

További kérdés mármost az - és természetesen egyáltalán nem felesleges, nem elhanyagolható kérdés -, hogy a konkrét történelmi-társadalmi folyamatban, az egyének területén is

hogyan, milyen közvetlen és konkrét formákat hoz létre, terem meg maga ez az interiorizáció. Vagyis a személyiség alakulásának konkrét törvényszerűségei - a közvetlenül közvetítő és meghatározó tényezők - választ adhatnak arra, hogy a társadalmi vonatkozások, intézményesített viszonyok, tudati objektivációk stb. milyen összefonódott rendszerként hatnak az egyes ember közvetítő rendszereinek a kialakulásában.

Felfogásom szerint ilyen -a társadalmi objektumot és a szubjektumot összekötő - belső képződmény az izlés is. Nem egyetlen abban a minőségében, hogy a szubjektumban létező a külső tartalmak - társadalmi és emberi tartalmak - befogadását szabályozza és ellenőrzi közvetlenül. Mivel itt most csak az izlés általános problémáit érintem, nem térek ki a közizlésre sem, annak eltérő sajátosságaira. Az izlés mibenlétének, szerkezetének, funkcionálásának stb. részletes kifejtésére sincs itt lehetőségem, ezért vázlatosan megelégszem a következőkkel.

Az izlés az objektív és a szubjektív társadalmi viszonyok, vonatkozások olyan sajátos egysége, amely közvetlenül a szubjektumban - az emberben - létezik, pszichikai strukturát is alkot. Tartalmában konkrétan is társadalmi-történeti meghatározottsága. Az izlés - társadalomszerkezeti és nem pszichológiai értelemben - emberi képesség, a válogatás, az értékelés, a megítélés, a választás képessége, amely közvetlenül vagy közvetve érinti az emberi lét minden olyan szféráját,

amelyben lehetséges a szubjektív válogatás anélkül, hogy ez a válogatás a létezést, vagy más alapvető érdekeket sértene. Az izlés - utaltam már rá - nem egyedüli tényező a válogatásban és szabályozásban - de most ez nem érdekel bennünket. Az izlést az teszi kitüntetetté ebben a válogatásban, hogy benne bizonyos szabályszerűség, meghatározott állandóság nyilvánul meg, valamint az, hogy a válogatás és szabályozás emberi-társadalmi tartalmakra vonatkozik. Egyéb konkrét - itt nem jelzett - sajátosságai is vannak természetesen. Nem kívánok részletesen foglalkozni itt az izlés területeivel sem, csak egy vonatkozásban utalok majd később arra, hogy - véleményem szerint - mi okozza az izlésnek és az esztétikumnak a történelem folyamatában megfigyelhető összefonódását.

Elemi igazság, hogy az izlés kialakulásának előfeltételei vannak. Vulgárisan szólva először is az, hogy legyen miből válogatni. A közvetlenség szintjén ez úgy jelenik meg, hogy legyenek olyan tárgyak - legalábbis bizonyos keretek között, és bizonyos társadalmi csoportok számára -, amelyekből lehet válogatni. Míg ilyenek nincsenek, míg az emberi tevékenység olyan alapvető szükségletek kielégítésével van lekötve; amelyek a létezés fenntartásának a feltételei, sem a válogatás, sem a vele kapcsolatos izlés létezése fel sem merülhet. Társadalomfilozófiai értelemben - túllépve a közvetlen empiria szintjén - az ember a világhoz teljes emberi, tehát társadalmi vonatkozásokban csak akkor kapcsolódhat, ha ezeket a

vonatkozásokat, viszonyokat, valamint a szükséges élvezési képességeket a történeti folyamatban az emberi tevékenység - a kölcsönös emberi tevékenység - egyáltalában létrehozta.

Az izlés ilyen értelemben az ember társadalmiságának egyik megjelenési formája. Kibontakozásának feltétele a világ emberi feldolgozása és e feldolgozás eredményeképpen létrejövő emberi élvezőképeség kialakulása. Az izlés - és a vele kapcsolatos elsajátítás - kibontakozásához elsősorban és megelőzően kibontakozik a világ feldolgozásának folyamata. Az elsajátítás mindig csak a feldolgozás eredménye és következménye.

A világot az ember különböző formákban dolgozza fel. Ezek közül a legegyszerűsebb, a legátfogóbb, ezért minden más formával kapcsolatos, és azok modellje is, az érzéki-tárgyi feldolgozás. De ennek egyetemessége a történeti folyamatban bontakozik ki csupán, míg más feldolgozási formák - művészi, mitológiai, vallási - viszonylagos teljességet érnek el a történeti fejlődés korábbi szakaszain. Ezek a feldolgozások is természetesen emberi tartalmakat hordoznak. Egyik feldolgozása a világnak a világ szubjektumba történő beépítése, interiorizációja is. Ez azonban nem lehet - a fentiekből is következően - közvetlenül szubjektív, hanem csupán társadalmilag közvetített szubjektív. A világ szubjektumban való elsajátításának egyik terméke és közvetítője az izlés.

Ebben a világfeldolgozó folyamatban ki kellett alakulnia az elszakítottságra kész és képes szubjektumnak is, ami elsősorban az egyén elkülönülésében jelezhető röviden. A társadalmi viszonyok olyan rendszerének kialakulásáról van tehát szó, ahol az egyén a közösséghez nem partikuláris tevékenységével, nem különös minőségével, hanem egyáltalában való közösségi - tehát társadalmi - lény mivoltával kapcsolódik. Ehhez elengedhetetlen a társadalmi gazdagság - nemcsak tárgyakban, hanem viszonyokban és vonatkozásokban való gazdagság - olyan termelése, ahol a társadalom és az egyén létének viszonyokban való megnyilvánulása nem természetadta immár, hanem éppen a viszonyok a kölcsönös tevékenység társadalmi szintjének és összefüggéseinek a termékeiként léteznek.

Az embernek tehát egyetemes gazdagságot kell ahhoz termelnie - tárgyakban, viszonyokban és képességekben egyaránt -, hogy emberi-társadalmi módon viszonyuljon a társadalomhoz. Ezáltal egyre szorosabban kötődik más emberekhez, ugyanakkor egyre inkább el tud különülni a társadalomtól abban az értelemben, hogy megvannak a külső lehetőségek és eszközök ahhoz, hogy az osztársadalmiból, az összememberiből, az általános társadalmi-emberiből a maga számára egy sajátos, csak rá jellemző összességet, egy különös - az egyes emberben koncentráció - teljességet hozzon létre. "Az ember - bármennyire egy különös egyén is ezért, és éppen különössége teszi őt egyénné és valóságos egyéni közösségi lényé - éppannyira a totalitás is, az eszményi totalitás, a szubjektív létezése a gondolt és érzett társadalomnak magáért-valóan, mint ahogy a valóságban is mind a társadalmi létezés szemléleteként és

valóságos élvezeteként, mind pedig emberi életnyilvánítás totalitásaként létezik."2

Gondolom, a fentiekből világosan következik, de explicit módon is szükséges a történeti vázlat előtt megfogalmazni, hogy - álláspontom szerint - az izlés maga történelmi termék, hosszú történelmi fejlődés eredményeként kialakult emberi képesség.

Az izlés létrejötté a polgári társadalom kibontakozásával függ össze. A polgári társadalom előtt - történeti kategóriával szólva: a reneszánsz, az újkor viszonyait megelőző időben - a szó tulajdonképpeni értelmében vett izlésről, mint társadalmi-szerkezeti jelenségről nem beszélhetünk, az nem létezik. Két dolgot azonban meg kell jegyezni. Előszőr: ez természetesen nem azt jelenti, hogy a polgári társadalmat megelőző időkben az emberek között akár fizikai-pszichikai különbségeikből, habitusok különbségeiből, akár szociális státusukból adódóan ne lettek volna különbségek. Azt sem jelenti, hogy a világ szubjektív-érzőki felfogásában ne lettek volna különbségek. Ezek azonban a fenti értelemben nem e társadalmi viszonyok - tehát nem az emberi totalitás, a társadalmi-közösségi totalitás - talaián és alapián, sőt, annak megnyilvánulásaként kidolgozott különbségek, hanem, ha szabad ezt a kifejezést itt alkalmazni, természetadta különbségek, ahogyan ezt a fogalmat Marx használja a társadalmak vonatkozásában. Ezek a különbségek valójában a szubjektumban mindig meglévő előzményei, előfeltételei csupán az izlésnek, még akkor is, ha a maga korában ezek a különbségek - az elmő-

leti-filozófiai, de még inkább az esztétikai gondolkodásban - izlésnek nevezett jelenségek voltak.

A szubjektumban való egzisztenciális létezés, a szubjektumban való realizálódás természetesen mindig előfeltételezi, hogy magukban a létrejött, társadalmilag kialakult egyénekben fiziológiailag-pszichikailag különbségek vannak, amelyek éppen a differenciálódásra képesek, illetve alkalmasak a társadalmilag-emberileg különböző tartalmak hordozására és megjelenítésére. Itt is érvényes azonban, hogy az alacsonyabb fejlődési fok jelenségei és tulajdonságai a magasabb szakaszcól visszatekintve értelmezhetők valójában. A magasabb fejlődési szakasz szerkezete és funkciói alapján lehet megérteni az alacsonyabb fejlődési szakasz jelenségeit.

Másodszor: ebben az összefüggésben annak megjegyzése is fontos, hogy az elméletben a konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás egysége. Az izlés fogalma az elméletben ma öszszehasonlíthatatlanul konkrétabb fogalom, mint a megelőző fejlődési szakaszok bármelyikén is. Valami azonban a társadalmi folyamatban - ezért az elméletben is - nem ott kezdődik, ahol róla mint olyanról, szó van. Elvontabb, egyszerűbb fogalmak kialakulnak már akkor, amikor maga a jelenség csirájában megjelenik. A jelenség csak a fejlődés magasabb, bonyolultabb fokán kapja meg igazi értelmét. Az egyszerű kategóriák az elméletben olyan viszonyok kifejezői, amelyekben csak az előfeltétel, vagy a kifejtetlen egész jelenség realizálódott. A fejlődés folyamatában nemcsak maga a jelenség - a mi esetünkben az izlés - alakul ki, lesz telje-

sebb és bonyolultabb, hanem a korábban kialakult, a maga feltételei között a jelenség fejletlen állapotát helyesen tükröző, egyszerű kategória is gazdagodik. A mi esetünkben a korábban kialakított egyszerű, elvont - tehát egyoldalú - elméleti izlés-fogalmak igazi értelme és jelentősége csak a társadalmilag kialakult és viszonylag teljes izlés bázisán létrehozott konkrét, sokoldalú és bonyolult izlés-fogalom alapján tárható fel. Vagyis a jelenlegi fogalmaink adják meg a lehetséges és tényleges értelmet a korábbi egyszerű izlés-fogalmaknak is."...az egyszerű kategóriák olyan viszonyok kifejezői, amelyekben a kifejletlenebb konkrét realizálódhatott, anélkül, hogy már tételézte volna azt a sokoldalubb vonatkozást vagy viszonyt, amely a konkrétabb kategóriákban szellemileg kifejeződik; míg a kifejlettebb konkrét ugyanezt a kategóriát, mint alárendelt viszonyt megtartja. Pénz létezhetik és történetileg létezett is, mielőtt tőke létezett, mielőtt bankok léteztek, mielőtt barmunka létezett stb. Ilyen szempontból mondhatjuk tehát, hogy az egyszerűbb kategória kifejezheti egy fejletlenebb erősznek uralkodó viszonyait vagy egy fejlettebb egésznek alárendelt viszonyait, amelyeknek történelmileg létezésük volt már, mielőtt az egész abban az irányban kifejlődött, amely egy konkrétabb kategóriában kifejeződik. ... bár az egyszerűbb kategória történelmileg a konkrétabb előtt is létezhetett, teljes intenzív és extenzív fejlettségében éppen egy összetett társadalmi formához tartozhatik, míg a konkrétabb kategória egy kevésbé fejlett társadalmi formában teljeseb-

ben kifejlődött." ³

Az európai kulturában történetileg az izlés fogalmára elsőként az antik - még pontosabban az antik görög - társadalom gondolkodóinál bukkanunk. Itt azonban korántsem a mai értelemben, sőt, még csak nem is esztétikai vagy művészeti értelemben, mint választási és értékelési készség szerepel. Csupán a mindennapi életben a kellemesség megválasztásában és megítélésében szerepet játszó képességként, különbségként. Ez érthető is. Az antik társadalomban megvan ugyan az egyén és a közösség elkülönülése, de nem egy fejlett, nem totális, nem az emberi tevékenység eredményeképpen létrejött közösség alapján, hanem egy természetadta közösség alapján. Itt a tevékenység, amennyiben megmarad a közösség - a természetadta közösség - keretein belül, annyiban vonatkozik a közösség egészére, de ugyanez a közösség nem az emberi tevékenység eredménye, hanem az elfogadott, az "emberi" tevékenység határa. Ami ezen túlmutat, az idegen, az "barbár", nem érthető, illetve társadalmilag bomlasztja a közösséget és így az egyén létező elkülönülésének az alapját is.

Az ember itt tehát nem teremtője a társadalmon belüli közösségi viszonyoknak, az állandó bővítés értelmében, hanem ujratermeli a létező, a "természetadta" határokat. Így minden elszajátíthat, ami e viszonyokon és vívmányokon belül van - külön válogató és értékelő társadalmi meghatározottságu apparátus nélkül -, de ami az adott zárt társadalmon,

többnyire a poliszon, kívül van, az nemcsak, hogy nem sajátítható el az egyén által sem, hanem kívül is van az "ember", a görög ember emberi képességein. Van egy teljesség az egyén számára, de ez a korlátozottság teljessége, az "emberiség normális gyermekora". Itt megvan a tevékenység, a szabadság, az emberi-társadalmi mivolt, egyén és társadalom össze van kötve, de a tevékenység, az ember nem ura a viszonyoknak, abban az értelemben sem, hogy ezek nem az ő teremtményei, kívül esnek az ember "hatalmának" határán és hatókörén, nem bővítheti a kereteket a maga aktivitásával, és ön magát a létrehozott viszonyokkal.

Ezért a szó társadalmi értelmében nem is választhat, nem is ítélni meg. Igaz, az emberi-társadalmi viszonyok, magatartás- és cselekvésmódok közül nincs is tulajdonképpen mit választania, hiszen a társadalmi ember nem dolgozta még ki vonatkozásainak és viszonyainak a teljességét. Empirikusan az individuumnál megvan ugyan a választás, de az megmarad a nem-társadalmi, hanem a pszichikus individualitás szférájában. Ennek következtében ez a választás nem is hordoz társadalmi érvényű és jelentőségű tartalmakat. Nem is gazdagítja az egyént a társadalmi viszonyok és képességek területéből, az egyén is megmarad a kibontakozatlan totalitás kereteiben.

Kétségtelenül jelentkezik azonban már itt is a mindenkori izlés természeti alapjául szolgáló kellemesség szubjektív területe, s a tetszés és a nem-tetszés ugyancsak szubjektív érzésvilágának létezése. Ezek fejlődése a későbbiekben történetileg összefügg az izlés fejlődésével.

Még egy kérdés vehető fel az antik gondolkodás és az izlés kapcsolatáról és kapcsolatában. A görög művészet előfeltétele az volt, hogy a világot a spontán népi mitológikus képzelet előzőleg feldolgozta. A világ művészeti elsajátítása mindig kapcsolatban van a világ egyéb fajta feldolgozásával, rá is épül arra. A görög művészet közvetlen alapjai éppen az egységes, népi mitológikus feldolgozásban vannak. Így a művészet és a spontán világfelfogás a görögöknél összhangban van, egységes egész és az adott közösség minden tagja számára azonos társadalmi-emberi tartalmat fejez ki. Így külön közvetítő tényezők nélkül is befogadható és érthető az egész közösség és minden a közösséghez tartozó egyén számára. Ebben az értelemben ez a művészet belül marad azon az emberi tartalmon, amely a fentebb jelzett szűk és nem totális közösség alapján bontakozik ki. A tetszés és a nem-tetszés szféráiban a művészet befogadásában sem alakul ki tehát szűkséggéppen ebben a társadalomban a közvetítő, az izlés. Erre utaló jellegzetesség az is, hogy a görög gondolkodásban az izlés, mint teoretikus probléma, nem is merül fel.

Maga az izlés, - mint már jeleztem -, a polgári társadalom kibontakozásával alakul ki. Ennek megfelelően a polgári elméleti gondolkodásban is fokozatosan kimunkálódik az izlés fogalma, kísérletek történnek különböző oldalainak feltárására. Az értelmezés elsősorban az esztétikum - szűkebben a

művészet - területére terjed elsősorban, bár ez nem kizárólagos. Ugy vélem, hogy ennek alapvetően két oka van. Az izlés szerkezetében és funkcionálásában erősen kapcsolatban van a nem-rationális szférákkal, a tetszés és nem-tetszés szubjektív területével, az érzéki bizonyossággal és a szemlélettel. A világ esztétikai elsajátításának formái - minden részletezés nélkül hivatkozom erre itt - ugyszintén kapcsolatosak a fentebbi szférákkal. Másfelől a művészet alkotásában mindig hordoz - elsősorban a szépségen keresztül - bizonyos szabadságtartalmat; a szép az emberi-társadalmi szabadság sajátos szférában való megnyilvánulása.

Igy az egyén, amikor a polgári termelésben és társadalomban, egyetemesen kidolgozza viszonyainak teljességét, azokat egyben el is különíti önmagától, de a művészetben lehetőséget kap arra, hogy többé-kevésbé teljesen visszavegye a szabadságot, az emberi-társadalmi tartalmakat. Így az izlés közvetlen és látható megnyilvánulási területe - az esztétikum. Annál is inkább, mert a világ egyetemes emberi elsajátításával és feldolgozásával párhuzamosan - talán annak egyik elemeként is - a művészet is tulmegy azon a viszonylagos zárttságon a társadalmi közösség vonatkozásában, amilyen a görögök-nél még volt. A művészet alapja egyetemes lesz és egyben elveszti azt az egységet, amely a görög közösségnél az alapokban is megvolt. Így megteremti a válogatás lehetőségét maga az esztétikai és művészi elsajátítás is.

A polgári társadalom azonban az ember egyetemességének olyan világa, ahol egyetemes jelleggel végbemegy az emberi-társadalmi lényeg, vonatkozások, vívmányok, képességek, emberi tartalmak elidegenedése is. Ezért egyfelől megteremtődik az emberi szabadság általános és elvont lehetősége - beleértve ebbe az egyén fejlődésének egyetemes lehetőségét is -, másfelől pedig egyidejűleg éppen a tőkés társadalmi viszonyok realizálódása maga teremti meg egyben ennek a totalitásnak a korlátait is. Ebben van mindenféle polgári fejlődés alapvetően antinómikus jellege. Ebben van a polgári izlésfogalmak és a vele kapcsolatos elképzelések és konkrét viták alapvetően antinómikus jellegének is a társadalmi alapja.

A polgári gondolkodásban ugyanis kezdettől fogva napjainkig megoldatlan - és polgári keretek között megoldhatatlan - problémákat vetnek fel az izlés fogalmával kapcsolatosan. Az antinómikus mozgásnak ez a tendenciája a polgári izléselméletekben - kibontakozásuktól a mai felfogásokig - sajátos antinómiákat termel, amelyek koronként és filozófiai alapjaik különbségéből adódóan történetileg formaváltozásokon mennek keresztül, de alapjaiban - elméleti szinten - változatlanok. Ilyen konkrét problémákról van szó: racionális vagy irracionális természetű-e az izlés; született vagy a neveltetés folyamatában kialakuló képesség-e; az értelem vagy a neveltetés folyamatában kialakuló képesség-e; az értelem vagy az érzékek alapján áll-e; az izlésítőletek egye-

temesek vagy szubjektív-egyedi érvényűek stb. Ezek és a hasonló antinómiák időről-időre éles viták középpontjába kerültek a történelem során, de olyan átfogó megoldást, amely feloldhatta volna ezeket az ellentmondásokat és közös szubstanciális alapra visszavezethette volna a különböző empirikus tényeket, a polgári filozófia és esztétika nem találhatott társadalmi alapjai és elkötelezettsége következtében.

Az izlés fogalmát az újkorban, a XVII. században, Gracian y Morales spanyol író vezette be. Ő az izlést eszköznek tekintette ahhoz, hogy az ember természeti adottságai sokoldalúan kifejlődjenek. Franciaországban a XVII. század végén Boileau fejt ki az izlés kérdéseit, eközben filozófiailag Descartes racionalista elgondolásait próbálja gondolati alapnak felhasználni. Boileau a klasszicizmus egyik képviselője és elméleti megalapozója, úgy vélekedik, hogy az izlésnek az antik művek tanulmányozásán kell alapulnia, és szilárdan meg kell azt alapozni a józan ésszel és az értelemmel. Az izlést elsősorban normatívnak = ilyenként egyetemesnek -, és a tudással, a rációval összefüggőnek tekinti. "...az olvasónak sose nyujtsunk mást, mint igaz gondolatokat és helyes kifejezéseket. Az ember elméje természetszerűleg tele van az igazságról rengeteg zavaros eszmével, s ezeket többnyire maga is csak homályosan látja; mi sem kellemesebb számára, mint ha egyik-másik ilyen eszmét jól megvilágítva és kellő

fénybe helyezve kínáljuk neki. ... Minthogy egy gondolat csak annyiban szép, amennyiben igaz, s az igaz, ha jól fejezik ki, multhatatlanul megragadja az embereket: mindebből következik, hogy ami nem ragadja meg az embereket, az se nem igaz, se nem szép, vagy pedig rosszul fejezték ki;...⁴ írja 1701-ben.

A klasszicizmus elgondolásai más országokban is megjelennek és hatnak a művészeti alkotó tevékenységben, és a társadalmi izlés formálásában bizonyos társadalmi rétegek körében.

A francia gondolati fejlődésben a XVIII. században is jelentős hatása van a descartes-i racionalizmusnak, bár más megfontolások és filozófiai hatások is érvényre jutnak. Voltaire izlésről alkotott elgondolásainak három mozzanatára utalok. Elismeri az izlés viszonylagosságát, ami bizonyos mértékig ellentmond a racionalista alapoknak és inkább a szenzualista befolyás következménye. Másrészt, a racionalizmussal összhangban, úgy véli, hogy az izlésnek vannak általános, közös és pontosan körülírható szabályai. Végül nem érdektelen az a - ki nem fejtett - véleménye, hogy "Századok kellenek hozzá, hogy az izlés kipallérozdják", és továbbá az, hogy "olyan népeknél, amelyek a szépművészeteket művelik, nagy időbe telik, míg a nyelv és az izlés megtisztul."

Bár a XVIII. század folyamán a francia felvilágosodás gondolkodóira más filozófiai eszmék is hatnak, - nevezetesen Locke szenzualizmusa, - az izlés problémáit a fentebb jelzett

fő vonalhoz képest jelentősen nem tudják elméletileg mélyebben és másként értelmezni. A filozófiai-esztétikai nézőpontok és a belőlük az izlésre levont következtetések fő hiányossága a művészet és az ember társadalmi lényegének a meg nem értése, ezért társadalomszerkezeti felszínes a megközelítés, pszichikailag pedig gyakran naiv, hiszen tulajdonképpen pszichológia, mint tudomány még nincsen.

Ugyanezt képviseli - bár más filozófiai alapokkal és az izlésre levont más konkrét következtetésekkel - a főleg a szenualizmusra támaszkodó angol esztétika. Azzal bővül az izlés fogalmi értelmezése, hogy nemcsak esztétikai, hanem etikai jelentőséget és értelmet is tulajdonítanak az izlésnek. Shaftesbury a XVII. és a XVIII. század fordulóján az ember belső, személyes szabadságából és függetlenségéből indul ki - ha ezeket természetesen nem is mai értelmükben fogja fel -; úgy véli, hogy az emberben az érzéki és az értelmi egyensúlyban van. Bár filozófiailag sokban kapcsolódik Locke-hoz, - aki különben nevelője is volt, - az általa fontosnak tekintett belső "etikai érzék" hanqoztatása nem függ össze nála a "velünk-született eszmék" felfogásának kritikájával. Véleménye szerint az emberi természet sajátja az olyan erkölcsiség, amely megköveteli a harmóniát az ember belső hajlamai és a társadalmi követelmények között, hiszen a különböző affektusok harmónikus kiegyensúlyozása a természetes.

Nem tudja megoldani az izlés - polgári viszonyok közötti - antinómikus szerkezetének elméleti problémáit Hume sem. Az esztétikai érzeteket, mint szubjektív izléseket értelmezi, és a művészi felfogás pszichológiájába utalja át. A szép - szerinte - csak abban a tudatban létezik, amely szemléli azt, és minden ember lelke más szépséget lát. Ezért úgy vélekedik, hogy az izlésről nem lehet vitatkozni. De az embereknek abban az általános törekvésében, hogy hasznosan igyekezzenek cselekedni, Hume megkísérli az egész emberiség számára közös és érvényes izlés alapjait felfedni. Ennek megfelelően úgy véli, hogy a szép az, ami leginkább alkalmas a megfelelő gyakorlati célok eléréséhez.

Filozófiailag is, abban a törekvésében is, hogy az esztétikumot elválassa a megismerőtől, Hume tulajdonképpen Kant nőzeteinek az előfutára és bizonyos értelemben - mint erre maga Kant is utal más összefüggésben - az előkészítője is." Az erkölcsstan és a kritika nem annyira az értelem, mint inkább az izlés és az értelem területe. A szépséget, akár erkölcsi, akár természeti, inkább átérezzük, mint észleljük. Ha meg ítéletet mondunk róla, s a mércéjét igyekszünk meghatározni, akkor egy újabb tényt veszünk szemügyre: az emberiség általános izlését, vagy egy olyan tényt, amely az okoskodás és kutatás tárgya lehet."⁵

Az izlés-fogalom fejlődésében ezzel eljutottunk a polgári gondolkodásban a legfontosabb és legteljesebb megközelítésekhez. Kantról és Hegelről van szó, mint a polgári filozó-

fiai és esztétikai gondolkodás - más-más szempontból vett -
csúcspontjairól.

Kantnak filozófiailag kulcsszerepe van a polgári gondolko-
dásban, összefoglalja, általánosítja, filozófiailag megala-
pozza a polgári gondolkodás antinómikus szerkezetét. Ezzel
minden időkre megteremti a legáltalánosabb gondolati-mód-
szertani alapokat a polgári ideológiák minden fajtája szá-
mára. Ugy teszi ezt, hogy mindent feltár és értelmez - a
szubjektum oldaláról -, ami egyáltalában a polgári társadalom-
ban a polgárság számára megismerhető.

Kant ismeri fel elsőként az izlés kettős meghatározottságát,
kettős természetét, ellentmondásosságát. Érdek nélküli és
egyuttal sajátos érdek képviselője az izlés; egyedi és ugyan-
akkor általános; az esztétikum szférájával kapcsolódik össze
és túl is mutat rajta stb. Kant írja le mindezt, a reális -
társadalmi-történelmi - szubjektum idealista módon értelme-
zett felfogása és analízise alapján és szubjektív oldalról
meghatározva. "Valamely tetszésnek /a természetben csakaugy,
mint a művészetben/ a dolgok formája feletti reflexiójából
eredő fogékonysága azonban nem csupán az objektumok vala-
mely a reflektáló ítélőerőre vonatkozó célszerűségét jelöli
meg a szubjektumon, a természetfogalomnak megfelelően, hanem
megfordítva, a szubjektumét is a tárgyra való vonatkozás-
ban, formájuk, sőt még formátlanságuk szerint is a szabad-
ságfogalom következtében;..."⁶

Kant felismeri, leírja és saját filozófiai alapjain analízálja az izlésnek szinte minden ellentmondását és a polgári társadalomban meglévő minden antinómiáját is. Az izlés egyidejűleg társadalmi-általános is és egyedi is; kötelező jellegű mindenki számára és csak az egyén jellemétől /szubjektív tetszésétől/ függő; érzéki alapokon nyugvó - tehát semmiféle értelmi bizonyíték nem támaszthatja alá - és ugyanakkor fogalmi /tehát értelmi/ alapjai vannak stb. Kant olyan teljességgel elemzi a problémákat, hogy érdemi-szerkezeti értelemben a polgári gondolkodás, az izlés kérdéseiben nem produkált azóta sem gondolatilag magasabbszintű álláspontot. Sőt, még azt sem érte el, amit Kant elért. Ma a polgári gondolkodás a kanti gondolatok megoldását tartalmától kiüresítve, formalizálva, az egységet széttörve és az antinómia valamelyik oldalát abszolutizálva használja fel elméleti és módszertani alapként az új és új formában megteremtődő polgári társadalmi antinómiák gondolati áthidalására.

Utalni kell arra, hogy mégis miben van Kant álláspontjának gyengesége. Kant polgári mivoltával együtt, azáltal meghatározottan írja le ilyen viszonylagos teljességgel és elemzte az izlést a szubjektum oldaláról Kant sem tudta azonban a polgári izlés antinómiáit az elméletből kiebrudalni, nem tudta feloldani ezeket, és egységes szubsztanciális alapra visszavezetni. Ugy vélte, hogy az ész szférájában mind-egyik oldal egyformán bizonyítható fogalmak segítségével, vagyis a bizonyítás mellett mindig jelen van a bizonyítha-

tatlanság, a racionalitás mellett az irracionalitás.

Társadalomfilozófiailag és ideológiailag Kant az izlés anti-nómiai esetében is arra hagyatkozik, hogy az ember társadalmiságának a lényege, a társadalmi viszonyok és vonatkozások összessége nem ismerhető meg. Sőt, ez nemcsak a megismerésen esik kívül, - a tudományon -, nemcsak a morál szféráin van ez túl, de kívül esik az emberi teleológia és az esztétika szféráin is. Vagyis semmiféle tudati képességünkkel - Kant ebben az értelemben idealista, az embert azonosítja tudati képességeivel - nem férközhetünk ehhez a mélyen fekvő lényeghez hozzá. "Tehát az izlés elvének tekintetében a következő antinómia jelentkezik: 1.tézis: Az izlésítélet nem alapszik fogalmakon, mert különben vitatkozni lehetne felette /bizonyítékokkal lehetne eldönteni" 2./ anti-tézis: Az izlésítélet fogalmakon alapszik; hiszen különben - különbsége ellenére - még csak kötözködni sem lehetne vele kapcsolatban /igényt tartani arra, hogy mások ezzel az ítélettel egyetértsenek/. ...Mármint minden ellentmondás megoldól azonban, ha azt mondom: /egyáltalán a természet szubjektív célszerűségének az ítélőerő számára való valamely okának/ az izlésítélete azon a fogalmon alapszik, amelyből azonban a tárgy tekintetében mégsem lehet semmit megismerni és bizonyítani, mert ez önmagában meghatározhatatlan és a megismerésre alkalmatlan; ez azonban mégis ezáltal nyeri el egyszersmind a mindenki számára való érvényességet /noha mindenkinél mint egyes, a szemléletet közvetlenül követő

ítélet/: mert ennek meghatározó oka talán az arról való fogalomban rejlik, amit az emberiség érzékfeletti szubsztrátumának tekinthetünk."7 Kant szerint tehát van olyan egységbe foglaló szubsztrátum, ami a kettőségnek alapja lehet, de semmiképpen nem férközhetünk ehhez hozzá.

Kant így - annak ellenére, hogy az izlés problémáinak a szubjektum oldaláról kifejtett formában máig a legteljesebb fogalmát adta -, polgári korlátai miatt, az izlés kérdéseit társadalomfilozófiailag nem oldotta meg, bár fenomenológiailag gondolati eredményei, a kifejtés filozófiai pontossága és más elemek elévülhetetlenek maradnak.

Más értelemben Hegel képviseli az izlés kérdésében a legmagasabb szintet a polgári filozófiában és az esztétikában. Hegel nem az izlés szerkezetének és ellentmondásainak a vizsgálatára, nem a szubjektív létezés dialektikájára, nem az antinómiák irracionalista jellegű feloldására tör esztétikájában. Filozófiai alappozícióinak megfelelően elsősorban az izlés objektív alapjait kísérli meg feltárni, míg magát az izlést a szubjektivitás szférájába utalja.

Kritikának veti alá a klasszicizmus esztétikájának és izlés-felfogásának normatív és formális elemeit. Hegelnél a szubjektivitás igazi, szubsztancionális elemei bennefoglaltatnak az objektívként és abszolútként felfogott szellemben, ezért nála valóságos szubjektivitás, ami szembehelyezkedik az ob-

jektummal - Kanttól eltérően - nincsen. Így az izlés szubjektív - tehát nem szubsztanciális, nem fogalmi - jellegét hangsúlyozza és minden figyelme és törekvése az esztétikában arra irányul, hogy a szépet az abszolút eszme megnyilvánulásaként mutassa fel és következésképpen az izlés alapjául is ezt mutassa meg. Nagy jelentőségű felismerés ez, hiszen így a tetszés és nem-tetszés tisztán szubjektív és a jelenségszinten csupán pszichikaiként megmutatkozó mozzanatai Hegel elméleti magyarázatában megkapják objektív-szubsztanciális alapjukat.

A klasszikus német filozófia és esztétika gondolati, fogalmi eredményei a polgári gondolkodásban nem vihetők már termékenyen tovább az izlés fogalmának értelmezésében sem, bár a későbbiekben is születnek - nem is kis számban - polgári ideológiai kísérletek az izlés értelmezésére.

Csupán a marxista társadalom- és történelemfilozófia teremti meg azokat a gondolati eszközöket, amelyek közvetítésével - éppen napjainkban - konkrétá és tudományosan értelmezhetővé válik az izlés és annak fogalma. Ez a magasabb-szintű filozófiai és esztétikai elemzés - a maga különböző oldalaival és konkrét tudományaival - lehetővé teszi, hogy az izléssel kapcsolatos minden empirikus jelenséget és ténnyt, az izlés belső ellentmondásosságát is, egyértelmű magyarázat tudja megvilágítani. A magyarázat nem öncélú, hanem azt szolgálja, hogy a szocialista forradalom időszakában a társadalmi vívmányok a szubjektumba, a személyiségbe tudatosan beépülhessenek és létrejöjjön az igazi, és

mindkét pólus számára tartalmaz kölcsönhatás a társadalom és az ember, a társadalmi viszonyok totalitása és az egyén totalitása között.

JEGYZETEK

- 1./ Marx-Engels: Művei, 27. kötet 435. old. Kossuth, 1971.
- 2./ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, 71. old. Kossuth, 1962.
- 3./ Marx-Engels: Művei, 13. kötet 168-169. old. Kossuth, 1965.
- 4./ A klasszicizmus, 180. old. Gondolat, 1963.
- 5./ Hume: Tanulmány az emberi értelemről, 255-256. old. Magyar Helikon, 1973.
- 6./ Kant: Az ítélőerő kritikája, 158. old. Akadémiai, 1966.
- 7./ U.o. 306. és 308. old.